

Joanna Orzechowska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Słownik asocjacyjny jako narzędzie przygotowania komentarza lingwokulturologicznego

Słownik asocjacyjny jest już od ponad stu lat znany i używany przez psychologów i psychiatrów w diagnostyce zaburzeń psychicznych i zachowań jednostki odbiegających od normy. W ostatnim czasie ten typ leksykonu został wprowadzony do obrotu naukowego przez lingwistów. Pod koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku grupa rosyjskich uczonych (Юрий Караулов, Галина Черкасова, Наталья Уфимцева, Юрий Сорокин, Евгений Тарасов¹) rozpoczęła tworzenie słownika asocjacyjnego (SA) języka rosyjskiego, stawiając przed sobą zadanie zarejestrowania standardowej, wzorcowej informacji w świadomości człowieka, związanej z różnymi słowami, czyli skojarzeń ze znakami językowymi.

Do czego może być przydatna lingwistom taka informacja?

Słownik asocjacyjny powstał w nurcie intensywnie prowadzonych w ostatnich latach badań nad tzw. świadomością językową². Zakreślmy ich założenia teoretyczne i aparat pojęciowy.

Świadomość językowa – to wiedza, informacja kojarzona ze znakiem językowym. Pojęcie świadomości językowej zostało sformułowane w trakcie badań nad przyczynami powstawania konfliktów komunikacyjnych, kiedy to zauważono istnienie różnic w obrazach świadomości językowej konkretnych znaków językowych przedstawicieli różnych kultur.

Pojęcie świadomości językowej oparte jest na następujących założeniach:

- 1) język jednostki, zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej, składa się z ze znaków o określonej formie (ciała znaków);
- 2) sam znak językowy, czy to w formie ustnej, czy pisemnej, żadnej informacji, żadnej treści nie zawiera;
- 3) komunikat językowy pozbawiony jest treści, przekazywane są tylko ciała znaków językowych;
- 4) znaczenie znaków umiejscowione jest w świadomości człowieka;

¹ *Русский ассоциативный словарь*, т. I: Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, *От стимула к реакции*, АСТ Астрель, Москва 2002.

² Н.В. Уфимцева, Е.Ф. Тарасов, *Проблемы изучения языкового сознания*, „Вопросы психолингвистики” 2009, s. 18-25.

5) odbiorca nie przyjmuje treści komunikatu językowego, treść jest tworzona w jego świadomości podczas każdego przekazu;

6) w celu adekwatnego rozumienia się uczestnicy komunikacji powinni posiadać optymalnie jednakową wiedzę o treści znaków językowych, tylko w takim przypadku treść zawarta w komunikacie językowym przez nadawcę będzie tożsama z treścią odczytaną przez odbiorcę;

7) uczestnicy komunikacji będący członkami różnych kultur nie posiadają jednakowej wiedzy (świadomości) i co za tym idzie – różnią się ich obrazy świadomości językowej konkretnych znaków³.

Obraz przedmiotu lub zjawiska w ludzkiej świadomości zawsze zabarwiony jest kulturowo i charakteryzuje się specyfiką narodową⁴. Jednakowe (lub nawet te same) obiekty i zjawiska rzeczywistości w różnych kulturach będą miały różne obrazy świadomości językowej. Mogą częściowo pokrywać się, co umożliwiłoby przekład z jednego języka na drugi, częściowo różnić się – co jest przyczyną konfliktów komunikacyjnych⁵. W lingwistyce kulturowej stwierdzono, że samo przetłumaczenie słowa, czyli znajomość znaczenia słowa, nie gwarantuje sukcesu komunikacyjnego. Doświadczeni wykładowcy Rosyjskiego Uniwersytetu Przyjaźni Narodów (Российский университет дружбы народов), pracujący w nurcie lingwokulturologii praktycznej, poszli w swych twierdzeniach jeszcze dalej, uważając, że głównym celem opanowania języka obcego jest maksymalne zbliżenie skojarzeń nowo poznanych słów ze skojarzeniami tych słów funkcjonujących w świadomości *nativ-speakerów*, czyli ukształtowanie jak najbardziej podobnych **obrazów świadomości językowej** nosicieli danego języka i uczących się tego języka jako obcego.

Termin „obraz świadomości językowej” stanowi alternatywę dla pojęcia „znaczenie słowa”⁶ i jest traktowany jako bliski (jeśli nie równoznaczny) pojęciu „skojarzenie” z danym słowem. To kolejny termin powstały w wyniku badań prowadzonych na pograniczu lingwistyki kognitywnej i lingwistyki kulturowej, funkcjonujący obok takich popularnych już sformułowań, jak „językowy obraz świata”, „koncept” itd. Nauczyciel języka obcego może posługiwać się nim jako terminem roboczym, pomocnym w określeniu zakresu działań glottodydaktycznych. Kształtowanie obrazu świadomości językowej polskiego studenta uczącego się języka rosyjskiego powinno uwzględnić, obok wprowadzenia znaczenia słownikowego poznawanych słów, zapoznanie z pozostałymi elementami obrazu świadomości językowej i dążyć do stworzenia takiego samego systemu skojarzeń, jaki funkcjonuje w świadomości rosyjskich rówieśników. Całość działań przeprowadzonych w celu kształtowania obrazu świadomości językowej nazwiemy komentarzem lingwo-kulturologicznym: „Лингвокультурологический комментарий является основным

³ В.П. Синячкин, М.А. Брагина, В.В. Дронов, Н.А. Красс, Е.Ф. Тарасов, *Лингвокультурологические аспекты формирования языкового сознания иностранных студентов в процессе изучения русского языка*, под ред. В.М. Филиппова, Учебное пособие, РУДН, Москва 2008, s. 111.

⁴ Е.Ф. Тарасов, *Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания*, [w:] *Этнокультурная специфика языкового сознания*, Москва 1996, s. 19.

⁵ В.П. Синячкин и др., op. cit., s. 123.

⁶ Ibidem, s. 259.

приемом раскрытия образов языкового сознания на занятиях по русскому языку или в учебниках по русскому языку как иностранному. Этот прием основатели лингвострановедения В.Г. Костомаров и Е.М. Верещагин назвали изъяснением”⁷.

Jak wiadomo, przyswojenie obcej kultury jest możliwe poprzez poznanie tekstów tej kultury. Nawet niewielki objętościowo tekst może być fragmentem cudzej kultury, której tajemnice i niewidoczny sens mogą być odkryte przy pomocy nauczyciela. Ażeby osiągnąć stan „zanurzenia się” w obcej kulturze, rekomenduje się szerokie zastosowanie takich tekstów, które można zaliczyć do prawdziwych skarbnic kultury.

Wróćmy do charakterystyki i roli słownika asocjacyjnego w nauczaniu języków obcych. Powstaje on w wyniku masowych eksperymentów asocjacyjnych, przeprowadzonych w następujących etapach:

- 1) stworzenie spisu (listy) słów, skojarzenia z którymi chcemy poznać;
- 2) przedstawienie nosicielom danego języka listy słów (słów-bodźców) z poleceniem zapisać reakcję skojarzeniową w formie jednego słowa-reakcji;
- 3) zebranie wszystkich słów-reakcji na słowo-bodziec, tworzących tzw. **pole asocjacyjne**, uszeregowanie skojarzeń według częstotliwości ich pojawiania się, poczynając od słów, które pojawiły się wielokrotnie (u wielu osób), do słów będących pojedynczą reakcją (które pojawiły się u jednej osoby)⁸.

Powtarzające się reakcje tworzą **normę asocjacyjną**. Norma asocjacyjna zawiera więc związki bodźca z innymi słowami, które zachowane są w pamięci (świadomości) każdego przedstawiciela konkretnego języka i kultury – pod warunkiem, że jego psychika nie odbiega od normy.

Normy asocjacyjne są więc, naszym zdaniem, jednym z elementów obrazu świadomości językowej, obok semantyki (znaczenia leksykalnego), sygmatyki (znaczenia encyklopedycznego), pragmatyki, gramatyki itd.⁹ Lista tych elementów nie jest w literaturze naukowej jeszcze precyzyjnie określona. Zapewne będzie ona formułowana i uzupełniana w trakcie zdobywania nowych doświadczeń przez nauczycieli na lekcjach języków obcych.

W dalszych rozważaniach skupimy się na normie asocjacyjnej, czyli na hipotetycznym modelu związków skojarzeniowych funkcjonujących w świadomości każdego nosiciela języka. Wiedzę, jakie są związki skojarzeniowe Rosjan, czyli ich fragment obrazu świadomości językowej, daje słownik asocjacyjny języka rosyjskiego¹⁰.

Każdy, kto uczy się języka obcego, powinien zapoznać się ze związkami asocjacyjnymi poznawanych słów, dlatego że są one znane (aktywnie lub pasywnie) przedstawicielom kultury nauczanego języka. Prościej mówiąc: kto chce włączyć językiem rosyjskim jak Rosjanin, musi opanować związki asocjacyjne, które są utrwalone w świadomości Rosjanina.

⁷ Ibidem, s. 93.

⁸ *Русский ассоциативный словарь...*, s. 3-8.

⁹ В.В. Воробьев, *Лингвокультурология*, РУДН, Москва 2006, s. 73.

¹⁰ *Русский ассоциативный словарь...*

Nauczyciel języka obcego stoi przed trudnym zadaniem kształtowania norm asocjacyjnych poza środowiskiem językowym. Wydaje się, że aby sprostać temu zadaniu, trzeba stworzyć takie warunki nauki, w trakcie których student powtórzy drogę nosiciela języka i kultury – oczywiście w skróconej i skondensowanej formie ze względu na ograniczenia czasowe.

Związki asocjacyjne rodzą się w mowie i działalności jednostki. Powstają one w świadomości człowieka w dzieciństwie (psychologowie twierdzą, że przede wszystkim w dzieciństwie), ale uzupełniane są i rozbudowywane w ciągu całego życia podczas przyswajania języka ojczystego i operowania tym językiem. Proces tworzenia się złożonej struktury wzajemnych powiązań asocjacyjnych jest jednym z elementów przyswajania kultury.

Przed autorami nowych podręczników¹¹ i nauczycielami tworzącymi scenariusze zajęć autorskich stoi zatem zadanie umiejętnego doboru tekstów, czyli stworzenia takich komentarzy lingwokulturowych, które pozwolą studentowi przejść przyspieszony kurs kultury rosyjskiej w okrojonej formie i dadzą odpowiedź na pytanie: jak myślą współcześni Rosjanie.

Przyjrzyjmy się przykładowemu kształtowaniu obrazu świadomości językowej i normy asocjacyjnej dla słowa *лиса* (*lis*). Objasnienie znaczenia pojęcia (semantyka i sygmatyka) w danym przypadku nie stwarza trudności. Lis jako obiekt realioznawczy znany jest doskonale i polskiemu i rosyjskiemu studentowi – to popularny mieszkaniec polskich i rosyjskich lasów umiarkowanej strefy klimatycznej.

W danym przypadku niezbędny jest komentarz lingwistyczny dotyczący rodzaju gramatycznego (*lis* – rodzaj męski, *лиса* – rodzaj żeński). Rodzaj żeński rosyjskiego rzeczownika determinuje płeć zwierzęcia utrwaloną w rosyjskiej kulturze i stanowiącą nieodłączny element konceptu *лиса*¹². Lis w rosyjskich bajkach ludowych jest osobnikiem płci żeńskiej (*лиса, лисица, лисичка, лисонька*), co powielane jest w bajkach autorskich i w filmach animowanych. Lisi bohater bajek jest kobietą, nierzadko kokietką, co podkreślane i akcentowane jest przez żeński ubiór (sukienka, kozaczki, rękawiczki, torebka) i inne atrybuty kobiecej urody (długie rzęsy, makijaż)¹³. W języku polskim rodzaj męski rzeczownika zdeterminował męską płeć bohatera bajek (*lisek-chytrusek, lis Witalis*). Kategoria rodzaju odgrywa więc w danym przypadku istotne znaczenie w kształtowaniu skojarzeń.

System skojarzeń ze słowem *лиса*, czyli związki asocjacyjne tego słowa, zawarte są w słowniku¹⁴. Odnajdujemy w nim 34 różne reakcje na słowo-bodziec (pole asocjacyjne), w tym 18 pojedynczych, które odrzucamy jako jednostkowe, niepowtarzające się, a więc nieistotne w formowaniu skojarzeń. Wielokrotne reakcje tworzą normę asocjacyjną (16):

¹¹ В.В. Дронов, Е.С. Ощепкова, Е.Ф. Тарасов, *Обучающий ассоциативный словарь*, Москва 2008.

¹² А.А. Камалова, *Русская народная сказка в этнолингвистическом аспекте*, [w:] *Байка в пространстве научовой і едукacyjnej*, pod red. М. Заорskiej і J. Nowackiej, Olsztyn 2011, s. 187.

¹³ Np. w filmie animowanym *Лиса, медведь и мотоцикл с коляской* (СССР, 1969), [online] <<http://onlffilmy.ru/multussr/49-lisa-medved-i-motocikl-s-kolyaskoy-1969-sssr.html>> (dostęp: 9.06.2013)

¹⁴ *Русский ассоциативный словарь...*, s. 295.

хитрая 21; рыжая 15; Алиса 9; волк 7; животное, заяц 5; хвост, чернобурая 3; зверь, краса, лес, Патрикеевна, плутовка, хитра, хитрость, шуба 2.

Aby porównać skojarzenia ze słowami *lis* i *лиса*, można przeprowadzić prosty eksperyment asocjacyjny i spytać polskich uczniów i studentów o skojarzenie ze słowem *lis*, a następnie porównać je z reakcjami ze słownika asocjacyjnego. Polacy z pewnością wymienią skojarzenia: *zwierzę, las, futro, rudy, ogon*. Odpowiadają one reakcjom: *животное, зверь, лес, шуба, хвост*. Są to skojarzenia wspólne dla obu obszarów kulturowych: polskiego i rosyjskiego. Będzie można je pominąć w trakcie kształtowania i utrwalania związków skojarzeniowych, a jednocześnie na ich podstawie wykazać podobieństwo i uniwersalizm kultur słowiańskich.

Słowa-reakcje, które są nieznanne polskiemu studentowi, wymagają komentarza lingwokulturowego. Powinien on zawierać takie teksty, w których umieszczone obok siebie będą słowo-bodziec i słowo-reakcja. Dobrze byłoby, gdyby częstotliwość użycia słów-reakcji odzwierciedlała jego miejsce w słowniku asocjacyjnym.

Wykładowcy pracujący w nurcie lingwokulturologii praktycznej proponują zapoznanie z reakcjami poprzez wprowadzenie tekstów precedensowych: dziecięcych wierszyków, piosenek, zagadek, frazeologizmów, przysłów, powiedzeń itd., które znane są większości Rosjan. I tak jak członkowie każdej wspólnoty kulturowo-językowej utrwalają w pamięci nie pojedyncze, izolowane słowa, ale całe mikroteksty, w mikrotekstach należy utrwalać skojarzenia wprowadzane na lekcjach języka obcego.

Słownik ukazuje następujące grupy tematyczne skojarzeń ze słowem *лиса*:

1) uroda: *рыжая, хвост, краса*.

2) przebiegły i oszukańczy charakter: *хитрая, хитра, хитрость, плутовка, Патрикеевна*.

3) inne zwierzęta: *волк, заяц*.

4) bajkowa bohaterka: *Алиса*.

5) rodzaj, gatunek: *чёрнобурая*.

W komentarzu lingwokulturowym powinny znaleźć się takie teksty, które odzwierciedlają wszystkie wskazane tu skojarzenia.

Lisica w bajkach rosyjskich jest rudą pięknnością, atrybutem jej urody jest puszysty, długi ogon. Ten element jej wyglądu często stanowi *clou* zagadek:

A) Хитрая плутовка, рыжая головка, хвост пушистый – краса! А зовут её (*лиса*).

B) У кого из зверей хвост пушистее и длинней?

C) Говорят, она хитра,

Кур уносит со двора.

Но зато красавица –

Всем ребятам нравится!

Lisica ma przewrotną, oszukańczą naturę, jest oszustką, intrygantką i złodziejką. Taki obraz został utrwalony w zagadkach, wierszykach i bajkach:

D) Лесная рыжая плутовка –

Известна всем ее сноровка.

С ней аккуратней, не зевай

А дверь в курятник запирай!

- Е) Эта рыжая плутовка,
 Кур ворует очень ловко.
 Волку серому сестричка,
 А зовут её (лисичка).

Lisica jako bajkowa bohaterka występuje pod nazwiskiem *лиса Патрикеевна*. Dwulicowość na stałe związała się z imieniem własnym, pod którym występuje w bajkach, i które utrwaliło się w języku rosyjskim jako frazeologizm oznaczający chytrego, zręcznego, sprytnego człowieka, obłudnego pochlebcę¹⁵.

- Ф) лиса Патрикеевна

Dwa skojarzenia wiążą lisicę są z innymi zwierzętami – wilkiem i zającem. Lisica, wilk i zając są bohaterami wielu bajek i niezliczonej ilości anegdot, często towarzyszą im inne zwierzęta, np. niedźwiedź czy kogut. W rosyjskim przysłowiu występują wszystkie skojarzenia wymienione w słowniku asocjacyjnym:

- Г) Зайца ноги носят, волка зубы кормят, лису хвост бережёт.

Odrębnego komentarza wymaga bohaterka bajki *Золотой Ключик, czyli niezwykle пригоды Паяцыка Буратина – лиса Алиса*. Bajka powstała na motywach *Przygód Pinokia* Carla Coloddiego została napisana i opublikowana przez Aleksego Tołstoja w 1936 roku. Do dnia dzisiejszego w Związku Radzieckim i Rosji miała około 200 wydań (ponad 15 mln egzemplarzy). Kto nie przeczytał książki, mógł obejrzeć jedną z jej pięciu ekranizacji. Jest więc *лиса Алиса* najpopularniejszą bajkową rosyjską lisicą. Na lekcjach języka rosyjskiego pożądanym byłoby przeczytanie bajki (lub obejrzenie filmu), tym bardziej że ten tekst jest źródłem wielu wypowiedzi precedensowych, chętnie używanych w publikacjach prasowych, literaturze popularnej i pięknej, filmach i języku potocznym.

Polskie lasy zamieszkuje tylko jeden gatunek lisa – lis pospolity (rudy). W Rosji, oprócz lisa rudego, występuje lis polarny (piesiec) oraz lis czarny (чёрно-бурый, чернобурка). Ten ostatni, chociaż zagrożony i rzadki na wolności, nadal funkcjonuje w przestrzeni kulturowej, być może z uwagi na popularność jego futerka w kuśnierstwie. W wierszykach i tekstach piosenek lis czarny często wymieniany jest jako jeden z mieszkańców rosyjskiego lasu:

- Н) Снова ёлка, и народ
 Лихо кружит хоровод.
 В красной шубе с бородой
 Дед Мороз идёт крутой.
 Зайки, белки, чернобурка –
 Все зверьё за ним идет.
 Из мешка его Снегурка
 Всем подарки раздает.

¹⁵ *Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, „Русский язык”, Москва 1986, s. 226.

W piosence *Песня оленевода* lis czarny przeciwstawiony jest lisowi rudemu:

- 1) За медведем, где-то близ,
Волк несётся юркий.
Презирая рыжих лис,
Бродят чернобурки.
За спиной летит снежок,
Мчатся нарты с кручи.
Юркий волк – хорошо,
Чернобурки – хорошо,
И медведь – хорошо,
А олени лучше!

Odpowiednio dobrane miniteksty (A-I), czyli wierszyki, piosenki, zagadki, frazeologizmy, przysłowia, stanowią komentarz lingwokulturowy umożliwiający uczącym się języka rosyjskiego poznanie tych związków skojarzeniowych, które funkcjonują w świadomości rodowitych Rosjan. Jest to jednocześnie „zanurzenie” w realia i kulturę rosyjską, co jest głównym założeniem nauczycieli języka rosyjskiego jako obcego pracujących w nurcie praktycznej lingwokulturologii.

Dzięki komentarzowi lingwokulturowemu uczący się języka rosyjskiego poznają krótkie teksty z użyciem poznawanego słowa, dzięki czemu kształtują normę asocjacyjną. W obrazie świadomości językowej powstają nowe skojarzenia, nieobecne w obrazie świadomości języka ojczystego. Dzięki nowym normom asocjacyjnym uczący się poznaje kulturę Rosji, kształtuje kompetencję lingwistyczną i socjokulturową. To w przyszłości pozwoli zapobiec konfliktowi kultur. Wydaje się, że w najbliższym dziesięcioleciu uwaga metodyków będzie skoncentrowana na tym nowym aspekcie nauczania.

Резюме

*Ассоциативный словарь – средство
для создания лингвокультурологического комментария*

Студенты, изучающие иностранный язык, должны познакомиться с ассоциативными связями изучаемых слов, так как они известны (активно или пассивно) представителям культуры изучаемого языка. Ассоциации данного слова с другими словами, которые хранятся в памяти (сознании) каждого представителя конкретного языка и культуры, зафиксированы в ассоциативном словаре как ассоциативная норма. Студенты могут познакомиться с ассоциативной нормой на основе лингвокультурологического комментария, в который входят минитексты (стишки, песенки, загадки, фразеологизмы, пословицы). Благодаря лингвокультурологическому комментарию возможно „погружение” в культуру и российские реалии, что является основной задачей учителей русского языка как иностранного, работающих в русле практической лингвокультурологии. Занятия, проведенные на основе комментария, формируют социокультурные знания, что в будущем будет способствовать предотвращению конфликтов культур в межкультурном общении. Кажется, что данное методическое направление будет главенствующим в следующие десятилетия на уроках иностранных языков.

Summary

Dictionary of associations as a tool in preparing a linguistic and culturological commentary

A person who learns a foreign language should get acquainted with associations of the studied words since they belong to the (passive or active) lexicon of the representatives of the culture of the studied language. Word associations which are stored in the memory (consciousness) of every representative of any language and culture are registered in the dictionary of associations as an associative norm. Learners of Russian are able to get to know such associations through mini-texts appropriately chosen by their teachers (poems, songs, riddles, fixed expressions, proverbs). Such texts constitute a linguistic-culturological commentary which allows learners to “immerse” themselves in the Russian reality and culture, which is the main assumption of any teacher of Russian as a foreign language who adheres to the trend of applied linguistics and culturology. Classes when the described commentary is used help students to develop their socio-cultural competence, which in turn should prevent a cultural conflict during intercultural communication. It seems that in the next decade the attention of teacher trainers will be focused on this aspect of teaching.

Key words: linguistic-culturological commentary, dictionary of associations, socio-cultural competence.